

## شاخص های الگوی مواجهه با مشکلات اقتصادی در سبک زندگی اسلامی

### The Indexes of the Model for Confronting the Economic Problems in Islamic Lifestyle

Farhoush.mohammad@gmail.com

h.r1360@yahoo.com

mhmahvar@gmail.com

sghorbani687@gmail.com

محمد فرهوش / دانشجوی دکتری روان شناسی، دانشگاه سمنان.  
حسین رادمرد / کارشناسی ارشد روان شناسی مثبت‌گرا، مؤسسه اخلاق و تربیت، قم، ایران،  
محمد حسین مهوری / سطح سه مرکز تخصصی اخلاق حوزه علمیه قم.  
سکینه قربانی / کارشناسی ارشد روان شناسی تربیتی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران،

**Muhammad Farhoosh** / PhD Student of Psychology, Semnan University

**Hussein Radmard** / AM Student of Positive Psychology, Institute of Ethics and Education, Qom, Iran

**Muhammad Hussein Mahuri** / Level-Three Student in Specialized Center of Ethics, Seminary of Qom

**Sakina Qurbani** / MA of Educational Psychology, Kashan University, Kashan, Iran

#### چکیده

#### ABSTRACT

In recent years, economic problems have increased in many parts of Iran, and one of the most important problems in many families is the way one should confront financial problems. The present study aims at designing the model for confronting economic problems in Islamic lifestyle. To do so, the key words of subsistence, aliment, and poverty in the Quran and the hadith books of Kafi, Bihar al-Anwar and Wasa'il al-Shi'a as well as the articles related to the key words of 'sustenance', 'economic and financial problems', and 'Islamic' were searched in the websites of Google Scholar, noormags.ir, and SID, and the parameters of the model for confronting economic problems were gathered and classified. This went on until the saturation of information. The findings of the research showed that the parameters of the model for confronting the financial prob-

در سال های اخیر مشکلات اقتصادی در بسیاری از مناطق ایران اسلامی افزایش یافته است و یکی از مهم ترین مسائل بسیاری از خانواده ها، نحوه مواجهه با مشکلات مالی است. هدف این پژوهش، تدوین الگوی مواجهه با مشکلات اقتصادی در سبک زندگی اسلامی است. بدین منظور، کلیدواژه های معیشت، رزق و فقر در قرآن و کتب حدیثی کافی، بحارالانوار و وسائل الشیعه و مقالات مرتبط با کلیدواژه های روزی، مشکلات اقتصادی، مالی، اسلامی در پایگاه داده های گوگل اسکالر، نورمگز و SID جست و جو شد و شاخصه های الگوی مواجهه با مشکلات اقتصادی جمع آوری و دسته بندی شد. جست و جو و جمع آوری شاخصه ها تا اشباع اطلاعات ادامه یافت. یافته های پژوهش نشان داد، شاخص های مدل مواجهه با مشکلات مالی در سبک زندگی اسلامی شامل بهره مندی از

lems in the Islamic lifestyle include enjoying the factors of increasing one's sustenance, avoiding the factors of decreasing one's sustenance, applying the spiritual problem-centered approach and the spiritual emotion-centered approach. The achievements of this study provide a proper context for designing a questionnaire for evaluating the styles of confronting economic problems with an Islamic approach. Besides, it facilitates designing and presenting educational packs for deepening the confrontation with economic problems based on Islamic lifestyle.

**KEY WORDS:** Islamic lifestyle, financial problems, sustenance, poverty, subsistence.

عوامل افزایش رزق، اجتناب از عوامل کاهش رزق، به‌کارگیری رویکرد مسئله‌مدار معنوی و به‌کارگیری رویکرد هیجان‌مدار معنوی می‌باشد. دستاوردهای این پژوهش بستر مناسبی برای تدوین پرسش‌نامه جهت ارزیابی سبک‌های مواجهه با مشکلات اقتصادی با رویکرد اسلامی را فراهم کرده است. همچنین، تدوین و ارائه بسته‌های آموزش در جهت تعمیق مواجهه با مشکلات اقتصادی بر اساس سبک زندگی اسلامی را تسهیل کرده است.

**کلیدواژه‌ها:** سبک زندگی اسلامی، مشکلات مالی، رزق، فقر، معیشت.

## مقدمه

پروردگار هستی، برای رسیدن انسان به سعادت و خوشبختی دو راهنما به وی عنایت کرد: راهنمای باطنی عقل و راهنمای بیرونی که پیامبران هستند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۳۷). پیامبران برای راهنمایی بشر، شریعت‌هایی آورده که با گذشت زمان کامل‌تر می‌گردید، تا اینکه کامل‌ترین دین توسط آخرین پیامبر آورده شد. اسلام آنچه را که انسان برای رسیدن به سعادت و کمال در دنیا و آخرت نیاز دارد، ارائه کرده است. بخشی از تعالیم اسلام درباره تأمین معاش و نحوه مواجهه با مشکلات اقتصادی است.

در سال‌های اخیر، مشکلات اقتصادی، سبک زندگی بسیاری از خانواده‌های مسلمان ایرانی را تحت تأثیر قرار داده است. استکبار جهانی پس از هشت سال جنگ تحمیلی و سال‌ها جنگ فرهنگی، جنگ اقتصادی را محور حملات به نظام جمهوری اسلامی ایران قرار داده است (سیف‌لو، ۱۳۹۳). از این رو، بسیاری از خانواده‌های ایرانی دچار مشکلات اقتصادی شده‌اند و چگونگی مواجهه با مشکلات اقتصادی مسئله اصلی آنهاست (ایمان‌زاده و همراه‌زاده، ۱۳۹۶). البته برخی از احساس نیازها و مشکلات اقتصادی کاذب است.

درواقع سبک زندگی غربی، با تقویت احساس نیازهای کاذب، مصرف‌گرایی را ترویج می‌کند (توکلی و ایزانلو، ۱۳۹۵). سبک زندگی غیراسلامی با ترویج تجمل‌گرایی، اسراف و تبذیر، آسیب‌پذیری خانواده‌های ایرانی را در مقابل تهاجم اقتصادی دشمنان افزایش می‌دهد (طغیانی، ۱۳۹۵). از این رو، برخی از پژوهشگران بر اهمیت بُعد تدبیر معیشت و اصلاح الگوی مصرف در سبک زندگی

اسلامی، تأکید کرده‌اند و پژوهش‌هایی انجام شده است (کاظمی، منصورزاده و نظریان، ۱۳۹۳). سیفلو (۱۳۹۳)، در پژوهشی پس از تبیین ابعاد تهاجم اقتصادی استکبار جهانی علیه ایران اسلامی، ضرورت پدافند غیرعامل در بُعد اقتصادی را تبیین و مدل اقتصاد مقاومتی در سطح سیاست‌های کلان اقتصادی کشور را ارائه کرده است. در این مدل، بر سیاست‌های کلان حکومت اسلامی تأکید شده و سیاست‌های مرتبط در سطح فرد و خانواده کمتر مورد توجه قرار گرفته است. بر اساس آموزه‌های اسلامی، رهبران جامعه که شامل همه دست‌اندرکاران اداره جامعه می‌شود، درباره فقر و وظایفی دارند. برای نمونه، کاهش هزینه‌های حکومت (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۱، ص ۱۰۵ و ۱۱۶)، برقراری عدالت میان مردم و رفع تبعیض، رسیدگی به فقرا در حد امکان، زندگی کردن در حد طبقه متوسط جامعه به پایین از جمله این وظایف است (همان، ج ۴۰، ص ۳۳۶، ح ۱۷).

طغیانی (۱۳۹۵)، در پژوهشی مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی در شرایط دفاع اقتصادی را اصلاح فرهنگ مصرف، کار، تعاون و همکاری، ایثار و از خودگذشتگی و کارآفرینی معرفی کرد. در این مدل به ابعاد روان‌شناختی کمتر توجه شده است. حاتمی و قنبریان (۱۳۹۵)، در پژوهشی مؤلفه‌های الگوی مصرف در سبک زندگی اسلامی را احساس مسئولیت در مصرف، مدیریت صحیح، توجه به کیفیت، میانه‌روی، توجه به اولویت‌ها، کار و تلاش و پرهیز از اسراف و تبذیر دانستند. در این پژوهش به نحوه افزایش درآمد کمتر توجه شده است.

با توجه به پژوهش‌های انجام شده، خلأ الگوی مواجهه با مشکلات اقتصادی در سبک زندگی اسلامی وجود دارد و نیاز است این الگو در پژوهشی بر اساس منابع اسلامی، تدوین و ارائه شود. بدیهی است ارائه مدل مواجهه با مشکلات اقتصادی بر اساس منابع اسلامی، راهبردی در جهت تقویت و ارتقای ابعاد اقتصادی سبک زندگی اسلامی ایرانی است.

بنا بر آموزه‌های اسلامی، هدف زندگی انسان مؤمن، رفاه در دنیا نیست و دنیا ارزش ذاتی ندارد، بلکه هدف زندگی، رشد معنوی و تقرب به خداست و دنیا وسیله‌ای برای دستیابی به کمال حقیقی است. بنابراین، اگر امکانات مادی در راه تقرب به خدا به کار رود، مفید و ارزشمند است و اگر در خدمت شهوات باشد، بی‌ارزش و مضر است.

قناعت و میانه‌روی در تلاش برای کسب روزی در آموزه‌های اسلامی تأکید شده است (کلینی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۱۳۷). فرد مسلمان باید به مقدار نیاز به دنبال کسب روزی حلال باشد. البته علاوه بر این، فرد مؤمن نسبت به خویشاوندان و فقرا نیز احساس مسئولیت دارد و تلاش می‌کند تا بتواند از ایشان دستگیری کند. مؤمن، کم‌هزینه و پرفایده و بسیار باری دهنده است. امام حسین علیه السلام فرمودند: «در طلب روزی مانند انسان جنگجو و پیروز تلاش نکن و مانند انسانی که تسلیم قدر شده است، سربار مردم نباش (از افراط و تفریط بپرهیز). همانا جست‌وجوی روزی و کار و تلاش از سنت پیامبر صلی الله علیه و آله است و میانه‌روی در طلب روزی که از عفت است، مانع رزق نمی‌شود» (مجلسی،

۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰، ص ۲۷). گاهی احساس نیاز کاذب است و نیاز حقیقی و ضروری نیست. کسی که زندگی او به مقدار کافی تأمین شده است، بهتر است باقی اوقاتش را به عبادت، مطالعه و کسب معارف دینی بپردازد و در کار و تلاش افراط نکند. امام موسی کاظم علیه السلام فرمودند: «بکوشید تا زمان خود را به چهار بخش تقسیم کنید: قسمتی برای مناجات با خدا، قسمتی برای امر معاش، قسمتی برای معاشرت با برادران و افراد مورد اعتماد که شما را به عیب‌هایتان آگاه می‌کنند و باطن شما را پاک و خالص می‌نمایند، قسمتی هم به لذت‌های حلال خود می‌رسید و به وسیله این بخش، برای بخش‌های دیگر نیرو می‌گیرید» (همان، ج ۷۵، ص ۳۲۱).

برای هر انسانی بازه خاصی از رزق مُقدر شده است که حداقل و حداکثری دارد که با توجه به تلاش فرد و امور دیگری که در تقدیر رزق مؤثر است، مقدار رزق او تعیین می‌شود. در روایات دو گونه روزی برای انسان بیان شده است: روزی که در هر حال به انسان می‌رسد و از آن به رزق طالب (یعنی رزقی که به دنبال انسان است تا به او برسد) تعبیر شده است، و روزی که انسان باید به دنبال آن باشد و برای رسیدن به آن باید کار و تلاش کند که از آن به رزق مطلوب تعبیر شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «بدانید رزق دوگونه است: رزقی که شما به دنبال آن می‌روید و رزقی که آن به دنبال شما می‌آید. بنابراین، رزق را از طریق حلال طلب کنید» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ص ۴۷). امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: «پسرم بدانکه «روزی» بر دوگونه است: یک نوع روزی است که به جست‌وجوی آن برمی‌خیزی؛ روزی دیگر، به سراغ تو خواهد آمد، یعنی اگر تو به سویش نیروی آن به سویت می‌آید» (نهج‌البلاغه، ن ۳۱).

برای فهم روایات باید مجموع روایات مربوط به یک مسئله را جمع‌آوری و تحلیل کرد و در هر مورد، شرایط صدور آن روایت را در نظر گرفت. بسیاری از روایات چکش اعتدال هستند، و با توجه به خصوصیات مخاطب صادر شدند و می‌خواهند مخاطب را از بیراهه‌های افراط یا تفریط به صراط مستقیم بیاورند. برای نمونه، ائمه اطهار علیهم السلام همواره مسلمانان را به اعتدال و میانه‌روی در کار و تلاش دعوت می‌کردند. در شرایطی که جامعه به سوی حرص و دنیاطلبی بوده است، امامان به زهد و بی‌رغبتی به دنیا و ترک دنیا دوستی تأکید می‌کردند. به عنوان نمونه، زمان امامت امیرالمؤمنین علیه السلام که ثروت زیادی در جامعه مسلمین وارد شده بود، امیرالمؤمنین در نكوهش دنیا طلبی و مطلوبیت زهد، مطالب بسیاری فرمودند و در شرایطی مانند زمان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام که گروهی همچون صوفیه به بهانه دنیاگریزی و توکل به خدا، به سوی سستی و سربرار جامعه بودن، متمایل می‌شدند، امامان بر ضرورت کار و تلاش و کسب روزی حلال تأکید می‌کردند.

هدف این پژوهش، ارائه یک نظام منسجم و یکپارچه است که جایگاه هر گزاره نسبت به کل گزاره‌ها مشخص باشد و یک مدل جامع برای مقابله با مشکلات اقتصادی در سبک زندگی اسلامی، ارائه کند و مؤمنین را از برداشت‌های سطحی و سلیقه‌ای از برخی روایات و توصیه‌های دینی باز دارد.

## روش پژوهش

این پژوهش به روش تحلیل محتوای کیفی انجام شد. بدین منظور، کلیدواژه‌های معیشت، رزق و فقر در قرآن و کتب حدیثی کافی، بحارالانوار، وسائل‌الشیعه جست‌وجو شد. همچنین، مقالات مرتبط با کلیدواژه‌های روزی، مشکلات اقتصادی، مالی، اسلامی در پایگاه داده‌های گوگل اسکالر، نورمگز و SID که طی سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۷ منتشر شده بود، جست‌وجو شد و شاخصه‌های الگوی مواجهه با مشکلات اقتصادی جمع‌آوری و دسته‌بندی شد. جست‌وجو و جمع‌آوری شاخصه‌ها تا اشباع اطلاعات ادامه یافت.

## یافته‌های پژوهش

در میان مسلمانان دو دیدگاه درباره فقر وجود دارد: گروهی فقر را ارزش و گروهی دیگر آن را سدا رزش و عامل انحراف می‌دانند. روایات نیز دو گونه‌اند: برخی فقر را ممدوح (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۲۳۶) و برخی آن را مذموم دانسته‌اند. امام صادق علیه السلام فرمودند: «نزدیک است که فقر به کفر انجامد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۹، ص ۲۹). در جمع بین این دو گروه روایات می‌توان گفت: فقر دو نوع اختیاری و غیراختیاری است. فقر اختیاری به این معناست که آدمی با سستی و تنبلی کار و تلاش را رها کند، این فقر نکوهیده است. فقر غیراختیاری آن است که انسان نهایت تلاش خود را انجام می‌دهد، ولی بر اثر عواملی که در اختیار او نیست، درآمد وی کفاف مخارج زندگی او را نمی‌دهد. چنین فردی با صبر و بردباری از پاداش خداوند در جهان آخرت بهره‌مند می‌شود، چنین فقری که موجب تقرب به خدا می‌شود، ممدوح است (همان، ص ۲۵).

بسیاری از مطالب مرتبط با مدل درآموزه‌های اسلامی، به واسطه کلمه رزق و مشتقات آن یافت شد. «رزق» واژه عربی به معنای در اختیار گذاشتن و بخشیدن پیوسته تمام امکانات مورد نیاز هر موجود زنده در شرایط گوناگون است که برای ادامه حیات و رسیدن به کمال مطلوب خود به آن نیاز دارد (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۱۱۵).

مدل مواجهه با مشکلات اقتصادی در سبک زندگی اسلامی شامل چهار مؤلفه اصلی می‌باشد: ۱. به‌کارگیری عوامل افزایش رزق (شکر نعمت‌ها، عبادت خدا، ...)؛ ۲. اجتناب از عوامل کاهش رزق (اجتناب از گناه، اجتناب از حرص و طمع، ...)؛ ۳. به‌کارگیری رویکرد مسئله‌مدار معنوی (تدبیر و تلاش و توکل)؛ ۴. به‌کارگیری رویکرد هیجان‌مدار معنوی (ارزیابی مثبت ثانویه معنوی، صبر و تسلیم و رضا و دعا).

## توضیح مؤلفه‌ها و ریزمؤلفه‌های مدل

### ۱. بهره‌مندی از عوامل افزایش رزق

درآموزه‌های اسلامی بر اموری که موجب افزایش رزق می‌شود، تأکید شده است. این امور عبارتند از: شکر، امید به خدا و ناامیدی از غیر او، عبادت خدا، رعایت موازین شرعی در کسب درآمد، برکت،

صدقه دادن، توبه و استغفار، عبادت، نماز شب، خوش اخلاقی و خوش گفتاری، قرض دادن، اطعام مؤمنین، صلح رحم، ازدواج، رعایت آداب غذا خوردن، آراستگی و پاکیزگی، آداب تجارت، میانه روی در کار و تلاش، قناعت و میانه روی در هزینه ها، تغییر شغل نامناسب و ثبات قدم در شغل مناسب.

**شکر:** «شکر» شامل شکر قلبی، شکر زبانی و شکر عملی می شود. شکر قلبی، آن است که فرد از نعمتی که بهره می برد، متوجه باشد که صاحب آن نعمت خداوند متعال است (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۹۶). شکر زبانی، یعنی با زبان از نعمت های خداوند متعال سپاسگزاری کند و به عنوان نمونه بگوید: «الحمد لله رب العالمین» (همان، ص ۹۸). شکر عملی، یعنی قدر نعمت های خداوند متعال را بداند و از آنها در راه بندگی و اطاعت خدا بهره برد، و با نعمت خدا در محضر خدا، معصیت خدا نکند (همان، ص ۹۹). از سنت های الهی آن است که شکر نعمت، موجب افزایش نعمت می شود. خداوند متعال می فرماید: «اگر سپاسگزاری کنید، حتماً نعمتم را بر شما افزون خواهم کرد، و اگر ناسپاسی کنید، قطعاً عذابم سخت خواهد بود» (ابراهیم: ۷). همچنین امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: «سپاسگزاری پروردگار نعمت بخش، روزی را زیاد می کند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۳۱۴).

مقدمه شکر، شناخت نعمت و مُنعِم (نعمت دهنده) و شناخت اهمیت آن نعمت در زندگی فرد است (سالاروند، احمدی و موسوی نسب، ۱۳۹۴). انسان مؤمن باید به نعمت هایی که از آن بهره مند است، توجه نماید و آنها را از سوی خدا بداند. اگر فراوانی نعمت همراه غفلت و عدم شکر باشد، می تواند مقدمه عقوبت الهی باشد (قلم: ۴۴). گاهی یاران ائمه اطهار علیهم السلام با فراوانی نعمت در زندگیشان، نگران می شدند که مبادا دچار سنت استدرج شده باشند و عقوبت الهی در انتظارشان باشد. به امام که مراجعه می کردند، امام می فرمودند: «اگر این نعمت ها همراه شکر است و از یاد خدا غافل نشدید، نگران نباشید» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۸، ص ۵۵).

**امید به خدا و ناامیدی از غیر او:** رزاق از اسامی حسناى خداوند متعال است. همه موجودات واسطه خیر هستند و به خداوند متعال وابسته هستند (فاطر: ۱۵). تنها خداوند بی نیاز است و تمامی هستی را روزی می دهد. این مطلوب تحت عنوان توحید افعالی در عرفان ارائه شده است (مصباح یزدی، ۱۳۸۴، ص ۷۸).

**رعایت موازین شرعی در کسب درآمد:** درآموزه های اسلامی بر کسب و کار حلال و آگاهی از مسائل شرعی مرتبط با کسب و کار تأکید شده است. پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله می فرمایند: «هرگاه کسی بخواهد دعایش مستجاب شود، بکوشد که کسب و کارش را حلال و پاک سازد و از مظالم مردم بیرون آید؛ زیرا دعای بنده پیش خدا بالا نمی رود، در صورتی که در شکمش حرام یا به گردنش مظلمه ای از مردم باشد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷، ص ۳۱۹). همچنین، امیرمؤمنان علیه السلام فرمودند: «هر کس بدون علم تجارت کند، پیوسته در ربا فرو می رود و راه خروج ندارد» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ص ۳۸۲، ح ۲۲۷۹۵). اصعب بن نباته می گوید: «امیرمؤمنان علی علیه السلام بر فراز منبر می فرمود: ای گروه



تاجران! ابتدا فقه را فراگیرید و سپس به تجارت بپردازید، به خدا سوگند نفوذ ربا در میان این امت مخفی‌تر از حرکت مورچه بر روی سنگ سخت است. سوگندهایتان را با راستی درآمیزید، تاجر فاجر است و فاجر درآتش است، مگر کسی که حق بگیرد و حق بپردازد» (همان، ص ۳۸۱، ح ۲۲۷۹۴). امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «هر کس که می‌خواهد تجارت کند، باید با احکام دین خود آشنا گردد، تا به واسطه آن بتواند حلال و حرامی که برایش مقرر شده را تشخیص دهد. هر کس با فقه و احکام آشنا نباشد و به تجارت بپردازد، در شبهات فرو می‌رود، راه خروج ندارد» (همان، ص ۳۸۲، ح ۲۲۷۹۷). رعایت مسائل شرعی، موجب برکت می‌شود.

کسب و کار به لحاظ حکم شرعی به پنج نوع تقسیم می‌شود:

۱. کسب و کار واجب: کسب و کاری است که انجام دادن آن لازم است و ثواب دارد و ترک آن جایز نیست و عقوبت دارد. مانند کسب و کار برای تأمین مخارج خود و خانواده، یا کسب و کار برای رفع نیازهای ضروری جامعه، در صورتی که نیاز جامعه از راه دیگری تأمین نشود، آن کار واجب عینی می‌شود.

۲. کسب و کار حرام: آن کسب و کاری است که ترک آن لازم است و انجام آن گناه دارد. مانند خرید و فروش مواد مخدر، مشروبات الکلی، ربا و هر چیزی که موجب ضعف یا سقوط و انحطاط جامعه اسلامی و مسلمانان شود.

۳. کسب و کار مستحب: آن اموری است که انجام دادن آن ثواب دارد، ولی ترک آن جایز است و عقوبت ندارد. مانند کسب و کاری که برای جامعه مفید است، و یا برای وسعت بخشیدن به زندگی اهل و عیال و نفع رساندن به مسلمانان انجام می‌گیرد.

۴. کسب و کار مکروه: آن اموری است که ترک آن بهتر از انجام آن است، هر چند انجام آن گناه ندارد. مانند صرافی، کفن‌فروشی، حجامت و ذبح حیوانات (در صورتی که شغل دائم باشد).

۵. کسب و کار مباح: آن کسب و کاری است که انسان در انجام و یا ترک آن آزاد است و به لحاظ شرعی رجحانی در انجام یا ترک آن نیست. مانند معاملاتی که از یک سو موجب زیان فرد یا جامعه نیست، و از سوی دیگر مورد احتیاج آنها نیز نیست (انصاری، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۰).

**برکت:** کسب حلال و رعایت مسائل شرعی، موجب برکت می‌شود. «برکت»، در لغت به معنای رشد، نمو و زیاد شدن مادی یا معنوی است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ذیل واژه برکت) و در اصطلاح، یعنی خداوند متعال فایده‌های چیزی را فراوان‌تر از حد معمول قرار داده باشد (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۷، ص ۳۸۱). مال با برکت، مالی است که با اینکه مقدار آن ثابت است، ولی با آن نیازهای بیشتری را می‌توان برطرف کرد و با آن زندگی راحت‌تری داشت. مال بی‌برکت، مالی است که نیازهای کمتری از انسان را برطرف می‌کند. گاهی در زندگی شرایطی پیش می‌آید که مالی درست و بجا هزینه نمی‌شود و از آن بهره‌برداری لازم نمی‌شود و یا هزینه‌هایی در زندگی بر انسان تحمیل می‌شود، اینها مواردی از بی‌برکتی مال است. در مقابل، اگر مالی بجا هزینه شود و هزینه‌های زایدی بر انسان تحمیل نشود،

مال او بابرکت خواهد بود و با آن می‌تواند به راحتی زندگی کند. خداوند به مال مؤمن برکت می‌دهد (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۱۱۹).

**صدقه دادن:** پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «با صدقه روزی را از نزد خدا به سوی خود فرود آورید» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۳۱۶).

از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله روایت شده که فرمودند: «کسی که درخواست کمک می‌کند، فرستاده خداست، پس هر کس به او ببخشد، به خدا بخشیده است و هر کس او را بازگرداند، خداوند را بازگردانده است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۳، ص ۲۵).

**توبه و استغفار:** بسیاری از اوقات، مشکلات اقتصادی، عقوبت دنیوی گناهان است. از این رو، توبه از گناه و بازگشت به سوی خدا، موجب افزایش روزی انسان می‌شود. خداوند متعال می‌فرماید: «از پروردگارتان آموزش بخواهید، سپس به درگاه او توبه کنید، تا شما را تا زمانی معین از نعمتی نیکو بهره‌مند سازد و به هرکه شایستگی و لیاقت نعمتی را دارد، از کرم خود عطا کند» (هود: ۳). حضرت نوح علیه السلام به قوم خود می‌فرماید: «از پروردگار خویش آموزش بطلبید، که او بسیار آموزنده است، تا باران‌های پر برکت آسمان را پی‌درپی بر شما فرستد، و شما را با اموال و فرزندان فراوان کمک کند و باغ‌های سرسبز و نهرهای جاری در اختیارتان قرار دهد» (نوح: ۱۰-۱۲). امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: «توبه و استغفار، روزی را زیاد می‌کند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۳۱۴).

**عبادت:** بر برخی عبادات به طور ویژه تأکید شده است. مانند سی بار تسبیح گفتن در روز (همان)، با خشوع و خضوع نماز خواندن (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۷۶، ح ۳۰۷۱)، دعا کردن برای دیگران (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۵۰۷)، درخواست از فضل پرودگار (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۳۱۶)، نیت نیک (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۱۰۵)، خواندن سوره‌ی واقعه در شب (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۳۲۱)، خواندن سوره‌ی یس و ملک هر صبح؛ حضور در مسجد پیش از اذان؛ خواندن نماز وتر و نافله صبح در خانه (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۷۶، ح ۳۰۷۱)، خواندن سوره‌ی قدر (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ص ۴۶۳، ح ۲۳۰۰۳)، تکرار اذان همراه مؤذن (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۳۱۴)، با هم خواندن نماز ظهر و عصر و مغرب و عشا (جمع میان دو نماز) (همان)، انجام حج (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳ق، ص ۷)، خواندن سوره‌ی همزه (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص ۱۵۰، ح ۷۵۸۹)، دائم الوضوء بودن (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۳، ص ۴۱)، خواندن تعقیبات نماز، به‌ویژه نماز صبح و عصر (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۵۱)، زیارت امام حسین علیه السلام. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «به شیعیان ما فرمان دهید تا به زیارت مرقد شریف امام حسین علیه السلام بروند که این عمل، روزی را فراوان می‌کند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۸، ص ۴).

**نماز شب:** در میان عبادات، بر نماز شب تأکید فراوانی شده است. برای نمونه امام صادق علیه السلام فرمودند: «فردی دروغی می‌گوید و از نماز شب محروم می‌شود و با محروم شدن از نماز شب، از روزی محروم شود» (همان، ج ۷۳، ص ۳۱۶).



**خوش اخلاقی:** امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «خوش اخلاقی روزی را زیاد می‌کند» (همان، ج ۶۸، ص ۳۹۸) و نیز می‌فرماید: «هر صاحب حرفه و صنعتی ناچار باید دارای سه خصلت باشد تا بتواند به وسیله آن تحصیل درآمد کند. در رشته علمی خویش مهارت داشته باشد، با درستکاری و امانت رفتار کند و با کارفرمایش حُسن خلق داشته باشد و مدارا کند» (همان، ج ۷۵، ص ۲۳۶).

**خوش گفتاری:** پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «گفتار خوب، روزی را زیاد می‌کند» (همان، ج ۷۳، ص ۳۱۹). امام سجاد علیه السلام فرمودند: «سخن نیک، مال را زیاد می‌کند، روزی را افزایش می‌دهد، عمر را طولانی می‌کند، انسان را محبوب خانواده می‌کند و داخل بهشت می‌نماید» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۲، ص ۱۸۶، ح ۱۶۰۳۸).

**اطعام مؤمنین:** حسین بن نعیم می‌گوید: «به امام صادق علیه السلام گفتم: برادر دینی خود را به منزل می‌آورم، به او غذا می‌دهم و خانواده و خدمتکارم به او خدمت می‌کنند، کدام یک از ما بر دیگری بیشتر منت داریم؟؛ امام علیه السلام فرمود: او بر تو بیشتر منت دارد؛ گفتم: فدایت شوم! او را به منزل می‌آورم، از غذایی که به او می‌خورانم و خودم و خانواده‌ام و خدمتکارم به او خدمت می‌کنیم، با این حال او بیشتر بر من منت دارد؟ امام علیه السلام فرمود: آری؛ زیرا او روزی را برای تو می‌آورد و گناهانت را می‌برد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۱، ص ۳۶۶، ح ۴۰).

**قرض دادن:** از امام صادق علیه السلام روایت شده که فرمود: «از قرض دادن خمیر و نان و آتش خودداری نکنید؛ زیرا آن روزی را به سوی اهل خانه می‌کشد» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، ص ۲۷۰، ح ۲۰۴۸۱).

**صله رحم:** دیدار دوستان و خویشاوندان و محبت به آنان (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۱۵۱)، امیرمؤمنان علیه السلام فرمود: «صله رحم روزی را افزایش می‌دهد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۳۱۴).

**ازدواج:** امام صادق علیه السلام فرمودند: «مردی نزد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمد، و از نیازمندی خود شکایت کرد، پیامبر به او فرمود: ازدواج کن، پس آن مرد ازدواج کرد و روزیش زیاد شد» (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۳۳۰). همچنین، اسحاق بن عمار می‌گوید: «به امام صادق علیه السلام گفتم: روایت می‌کنند که مردی خدمت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله رسید و از تنگدستی شکایت کرد، حضرت به او دستور ازدواج داد، سپس بار دیگر آمد و شکایت کرد، حضرت به او دستور ازدواج داد، تا سه بار به او دستور به ازدواج داد. آیا این حدیث صحیح است؟ امام علیه السلام فرمود: آری! این حدیث حق است. سپس فرمود: روزی همراه زن و فرزند است» (همان، ج ۴).

**آداب غذا خوردن:** پاک کردن ظرف غذا (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۳، ص ۴۰۶)، شستن دست‌ها قبل و بعد از غذا (همان، ص ۳۶۳)، دست کشیدن به صورت پس از شستن (همان، ص ۳۶۶، ح ۴۶)؛ خلال کردن (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۴، ص ۴۲۲، ح ۳۰۹۵۶)، شستن ظرف‌ها (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۳۱۶).

**آراستگی و پاکیزگی:** گرفتن ناخن (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۶، ص ۴۹۰، ح ۱)، شانه کردن موی سر

(همان)، شستن سر با سدر (همان، ص ۵۰۴، ح ۶)، کوتاه کردن مو و گرفتن ناخن در روز جمعه، از امام صادق علیه السلام روایت شده که فرمود: «کوتاه کردن شارب، گرفتن ناخن و شستن سر با خطمی در روز جمعه، فقرا برطرف می‌کند و روزی را زیاد می‌کند» (همان، ج ۳، ص ۴۱۸)، جارو کردن مقابل خانه (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۳۱۸)، سکوت هنگام قضای حاجت (همان، ص ۳۱۴).

**آداب تجارت:** شریک شدن با کسی که روزیش زیاد است (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۹، ص ۱۳، ح ۲۴۰۴۷)، ترک کردن حرص (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۳۱۴)، ترک سوگند دروغ (همان)، نپرداختن زکات، اجتناب از کم‌فروشی، پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: «هرگاه از پیمانانه و ترازو کم شود، خداوند آنان را به قحطی و کاهش روزی عذاب می‌کند» (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۷۴)، اجتناب از اجیر دیگری شدن، امام صادق علیه السلام فرمودند: «هر کس خودش را اجیر کند، روزی را بر خود ممنوع کرده است» (همان، ج ۵، ص ۹۰، ح ۱)، صبح زود به دنبال روزی رفتن (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۳۱۴)، روشن کردن چراغ پیش از غروب (همان، ص ۱۶۵).

**میان‌ه‌روی در کار و تلاش:** پیشوایان معصوم علیهم السلام از یک سو شیعیان را به کار و تلاش تشویق کرده‌اند و از سوی دیگر، بر میان‌ه‌روی و اجتناب از افراط در کار و تلاش تأکید کرده‌اند. امام رضا علیه السلام فرمودند: «در طلب روزی تقوا را مراعات کن، از حد اعتدال تجاوز نکن و مراقب کسب و کار خود باش! بدان که روزی بر دو گونه است: یک نوع روزی تو به دنبال آن هستی و نوع دیگر روزی که به دنبال توست! پس آن روزی را که طلب می‌کنی، از راه حلال بجوی» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰، ص ۳۱، ح ۵۷).

**قناعت و میان‌ه‌روی در هزینه‌ها:** از امام صادق علیه السلام روایت شده که فرمودند: «هر کس به زندگی ناچیز از طرف خدا راضی باشد، خداوند به عمل اندک از او راضی می‌شود» (همان، ج ۷۰، ص ۱۷۵، ح ۱۵). همچنین، امام کاظم علیه السلام می‌فرمایند: «هر کس تعقل کند به آنچه برایش کافی است، قانع می‌گردد و هر کس به آنچه برایش کافی است، قانع گردد، بی‌نیاز می‌شود و هر کس به آنچه برایش کافی است، قانع نباشد، هرگز به بی‌نیازی نمی‌رسد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۳۹). همچنین، امام صادق علیه السلام فرمودند: «به اهل هر خانه‌ای میان‌ه‌روی در هزینه‌هایش عینیت شود، خداوند در روزی آنها توسعه می‌دهد. میان‌ه‌روی در اندازه‌گیری معیشت بهتر از زیادی مال است...» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، ص ۲۷۰، ح ۲۰۴۸۱).

**تغییر شغل نامناسب و ثبات قدم در شغل مناسب:** خداوند متعال بر اساس حکمت خود توانایی‌ها و استعدادهای انسان‌ها را مختلف آفریده است. گاهی فردی در شغل خاصی نمی‌تواند موفقیت لازم را به دست آورد، ولی در شغل دیگر به موفقیت چشمگیری نایل می‌گردد. از این رو، یکی از عوامل افزایش روزی تغییر شغل است. امام صادق علیه السلام فرمودند: «روزی برخی از مردم در تجارت است و روزی برخی دیگر در ساختن شمشیر و روزی گروهی در زبان‌شان است» (همان، ج ۱۷، ص ۴۴۲، ح ۲۲۹۴۷). همچنین فرمود: «شخصی از کمی روزی نزد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله شکایت

کرد. آن حضرت به وی فرمود: «کالای مختلف را امتحان کن و خرید و فروش کن، در هر معامله‌ای سود بردی، آن را رها نکن» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ص ۴۴۰، ح ۲۲۹۴۲). همچنین، از امام صادق علیه السلام روایت شده که فرمودند: «هنگامی که شخصی در تجارتي سود نبرد، باید به تجارت دیگری روی آورد» (همان، ص ۴۴۱، ح ۲۲۹۴۵) و نیز فرمودند: «وقتی در چیزی سود بردی آن را ترک نکن» (همان، ح ۲۲۹۴۳).

## ۲. اجتناب از عوامل کاهش رزق

در آموزه‌های اسلامی به اموری که موجب کاهش رزق می‌شود، اشاره شده است. این امور عبارتند از: گناه، حرص و اسراف و اجتناب از امور حرام و مکروه، مانند: سبک شمردن نماز، حرام‌خواری، قطع رحم، خیانت و اظهار فقر نمودن.

**گناه:** گناه مانع روزی می‌شود. امام باقر علیه السلام فرمودند: «بنده گناه می‌کند و روزی از او دور می‌شود» (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۲۷۰، ح ۸). همچنین، امام صادق علیه السلام فرمودند: «گناه انسان را از روزی محروم می‌کند» (همان، ص ۲۷۱، ح ۱۱). در مقابل، تقوا موجب فزونی نعمت‌ها و امداد الهی می‌شود (اعراف: ۹۶). خداوند متعال می‌فرماید: «و هر کس از خدا پروا کند، خدا برای او راه گریزی قرار می‌دهد و از جایی که گمان نمی‌کند، به او روزی می‌رساند» (طلاق: ۲ و ۳).

**حرص، اسراف:** حرص و اسراف و تبذیر و تجمل‌گرایی، مانع روزی می‌شود. امیرمؤمنان علیه السلام فرمودند: «دو چیز مردم را هلاک کرد، ترس از فقر و فخرطلبی» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۰، ص ۲۹۰، ح ۱۲). اسلام به تأمین نیازهای معیشتی توجه کافی نموده است و آنها را در حدی که انسان را به کمال حقیقی نزدیک کند، ضروری می‌داند. در عین حال، با هرگونه افراط و زیاده‌روی در این زمینه مخالف است (مائده: ۸۷ و ۸۸).

**اجتناب از امور حرام و مکروه:** در آموزه‌های اسلامی بر اجتناب از امور حرام و مکروه تأکید شده است که از پیامدهای آن، افزایش روزی است (اعراف: ۹۶). با این وجود، در روایات به طور ویژه اجتناب از برخی امور حرام و مکروه که مانع روزی است، توصیه شده است که عبارتند از: پایمال کردن حق دیگران (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۵)، خیانت در امانت (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۱۳۳، ح ۷)، زنا (همان، ص ۵۴۱، ح ۲)، سبک شمردن نماز (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۳۱۶)، سوگند دروغ (همان، ص ۳۱۴)، دروغ‌گویی (همان، ص ۳۱۴)، حرام‌خواری (همان، ج ۷۵، ص ۲۵۶)، قطع رحم (همان، ج ۷۳، ص ۳۱۴)، گوش دادن غنا (همان، ص ۳۱۴)، رها کردن خاکروب به در خانه (همان، ص ۳۱۴)، رها کردن تار عنکبوت در خانه (همان، ص ۳۱۴)، قضای حاجت در حمام (همان، ص ۳۱۴)، برهنه به دستشویی رفتن (همان، ص ۳۱۶)، در حال جنابت غذا خوردن (همان، ص ۳۱۴)، خوردن در حال سیری (همان، ص ۳۱۶)، خوابیده غذا خوردن (همان، ص

(۳۱۷)، با چوب گز خلال کردن (همان، ص ۳۱۴)، شستن دست‌ها با گِل (همان، ص ۳۱۷)، سوزاندن پوست سیر و پیاز (همان، ص ۳۱۶)، ایستاده موها را شانه کردن (همان، ص ۳۱۴)، حرص (همان، ص ۳۱۴)، خوابیدن میان نماز مغرب و عشا (همان، ص ۳۱۴)، خواب بین الطلوعین (همان، ص ۳۱۴)، بازگرداندن و کمک نکردن به مرد سائل در شب (همان، ص ۳۱۴)، زیاده‌روی در هزینه زندگی (همان، ص ۳۱۴)، نفرین کردن به پدر و مادر (همان، ص ۳۱۷)، بی‌احترامی به خرده‌های نان (همان، ص ۳۱۶)، نشستن بر درگاهی خانه (همان، ص ۳۱۷)، شبانه جارو کردن؛ به وسیله لباس جارو کردن (همان، ص ۳۱۶)، با لباس بدن را خشک کردن (همان، ص ۳۱۶)، نشسته رها کردن ظروف (همان، ص ۳۱۶)، بدون درپوش گذاشتن ظرف آب (همان، ص ۳۱۶)، گرفتن ناخن با دندان (همان، ص ۳۱۷)، خاموش کردن چراغ یا دمیدن (همان، ص ۳۱۶)، شستن اعضای بدن در توالت (همان، ص ۳۱۶)، با شتاب از مسجد خارج شدن (همان، ص ۳۱۶)، از صبح زود تا شب در بازار بودن (همان، ص ۳۱۶)، خریدن نان از فقرا (همان، ص ۳۱۷)، صدا زدن پدر و مادر با نام آنها (همان، ص ۳۱۷)، پیش‌دستی به سالمندان (همان، ص ۳۱۷)، نفرین کردن فرزندان (همان، ص ۳۱۶)، دوختن لباس در حال پوشیدن آن (همان، ص ۳۱۷)، اظهار فقر کردن (همان، ص ۳۱۷).

### ۳. به‌کارگیری رویکرد مسئله‌مدار معنوی

در مواجهه با مشکلات مالی، ابتدا باید اولویت مشکل و یا نیاز ارزیابی شود که آیا از اموری همچون غذا، پوشاک و دارو، از ضروریات زندگی محسوب می‌شود، یا از اموری همچون توسعه خانه، اتومبیل جدید و لباس جدید است که غیرضروری اما مطلوب است، و یا نوعی نیاز کاذب است که به خاطر سبک زندگی غربی یا رقابت با اطرافیان و جلب توجه آنان ایجاد شده است. مانند تغییر دکوراسیون منزل متناسب با مُد، به طور سالانه یا خرید برخی لوازم خانگی‌هایی که کاربردهای ویژه و خاصی دارند. پس از ارزیابی نوع نیاز، اگر نیاز ضروری و از ضروریات زندگی بود، باید آمیزه‌ای از تدبیر و تلاش و توکل به کار رود و اگر مشکل حل نشد، باید از رویکرد هیجان‌مدار معنوی استفاده شود.

«تدبیر»، به معنای تفکر و مشورت برای یافتن راهکارهای حل مشکل است. «تلاش»، به معنای همت و پشتکار برای انجام راهکاری که به واسطهٔ تدبیر به دست آمده است. «توکل»، اعتماد به خدا و یاری جستن از خداست. بسیاری از روایات بر اهمیت تلاش تأکید کرده‌اند. امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «هنگامی که موجودات با هم جفت شدند، تنبلی و ناتوانی با هم ازدواج کردند و فقر از آنها متولد شد» (کلینی، ۳، ۱۴۰، ج ۵، ص ۸۶). روزی دهنده بودن خدا به این معناست که خدا جهان را به گونه‌ای آفرید که هر موجودی با به کار گرفتن توان و نیروی خدادادی بتواند، تمام نیازهای خود را تأمین کند. برای نمونه، خداوند روزی نواز را طوری قرار داده است که با همان توان اندک در دسترس اوست. روزی دهنده بودن خدا به این معنا نیست که انسان بدون هیچ‌گونه تلاشی

به روزی خود دست یابد و خدا لقمه را در دهانش قرار دهد. امام علی علیه السلام در تفسیر آیه ۶۱ سوره مبارکه هود می‌فرمایند: «بدان که خداوند به مردم امر کرده است، زمین را با کشاورزی آباد سازند تا به این وسیله خوراکشان از غلات و حبوبات و میوه‌ها و سایر روئیدنی‌ها تأمین گردد و در آسایش زندگی کند» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۴۲۶). امام صادق علیه السلام می‌فرمایند: «هنگامی که حضرت آدم به زمین فرود آمد، به غذا و آب احتیاج پیدا کرد، از وضع خود به جبرئیل شکایت کرد، جبرئیل به او گفت: کشاورز باش؛ یعنی روزی خود را با کشاورزی از زمین به دست آور» (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۲۶۰). خداوند روزی حضرت مریم علیها السلام را در شرایط سخت وضع حمل به صورت خرمای تازه (رطب) بر شاخسار نخلی قرار داد، با این حال به او دستور داد برای به دست آوردن روزیش حرکت کند و درخت خرما را تکان دهد (مریم: ۲۵).

فردی به امام صادق علیه السلام گفت: «برای افزایش روزی من دعا کن»، امام بلافاصله فرمود: «خارج شو و روزی خود را طلب کن» (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۷۹، ح ۱۱). همچنین، یکی از یاران امام صادق علیه السلام به نام عمر بن مسلم مدتی به خدمت حضرت نیامد، امام جوپای حال او شدند، یاران امام عرضه داشتند: «او تجارت را ترک گفته و به عبادت پرداخته است». امام فرمود: وای بر او، مگر نمی‌داند کسی که تلاش و طلب روزی را ترک کند، دعایش مستجاب نمی‌شود. سپس افزود: وقتی این آیه نازل شد: «و هر کس از خدا پروا کند، خدا برای او راه گزینی قرار می‌دهد، و از جایی که گمان نمی‌کند، به او روزی می‌رساند» (طلاق: ۲ و ۳)، گروهی از اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله درها را به روی خود بستند و به عبادت روی آوردند و گفتند: «روزی ما تضمین شده است»، وقتی این خبر به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله رسید، به دنبال آنان فرستاد و فرمود: «چه چیزی شما را به این کار واداشت؟»، گفتند: «ای رسول خدا صلی الله علیه و آله، روزی ما تضمین شده است. از این رو، به عبادت روی آوردیم». پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «هر کس چنین کند، دعایش مستجاب نمی‌شود، بر شما باد به طلب روزی» (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۸۴).

در آموزه‌های دینی، پاک‌ترین درآمدها از آن کسی است که درآمد خود را از راه صحیح به دست آورده باشد. امام صادق علیه السلام می‌فرمایند: «خیری نیست در کسی که کسب مال از راه حلال، را دوست نمی‌دارد، مالی که به وسیله اش آبرویش را حفظ کند، قرضش را بپردازد و صلّه رحم کند» (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۷۲). البته در آموزه‌های اسلامی، از حرص و طمع و آرزوهای دور و دراز و حب‌الدنیا نهی شده است. رسول اکرم صلی الله علیه و آله درباره تلاش برای کسب روزی حلال می‌فرمایند: «تلاش برای کسب روزی حلال بر هر مرد و زن مسلمان واجب است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰، ص ۹). امام صادق علیه السلام می‌فرمایند: «هر کس شب را در حالی سپری کند که بر اثر کار و تلاش برای روزی حلال خسته شده، شب را با آمرزش خداوند سپری کرده است» (همان، ص ۲). بنابراین، در اسلام به تلاش برای کسب روزی حلال بسیار سفارش شده است و از سرریار بودن، به شدت نهی شده است.

توکل به خدا (امید به خدا، اعتماد به خدا، انقطاع الی الله، ناامیدی از غیرخدا)، راهبرد مسئله مدار معنوی شامل تدبیر و تلاش و توکل است. انسان موحد از یک سو تنها اراده و خواست خدا را در جهان جاری و حاکم می‌داند و باور دارد که همه کارهای این جهان به دست اوست. از سوی دیگر، به این حقیقت نیز باور دارد که خداوند از راه اسباب و مسببات، کارهای این جهان را انجام می‌دهد و خداوند خود فرمان داده است. بنابراین، هنگامی که با تلاش خودش و یاری دیگران مشکلی برطرف می‌شود، آنها را مستقل در تأثیر نمی‌داند و توجه دارد که خداوند به او و دیگران نیرو داده است و در واقع خداوند به وسیله آنها مشکل او را برطرف کرده است. خداوند متعال می‌فرماید: «هر رحمتی را که خدا برای مردم گشاید، بازدارنده‌ای برای آن نیست، و آنچه را که منع می‌کند، پس گشاینده‌ای ندارد، و خدا همان قدرتمند شکست‌ناپذیر و دانای خردمند است» (فاطر: ۲).

«انقطاع الی الله»، یعنی فرد باور کند خداوند تمامی موجودات را ایجاد کرده است و آنچه برای تکامل و ادامه حیات مادی و معنوی به آن نیازمند است، در اختیارشان قرار داده است (طه: ۵۰؛ هود: ۶؛ ملک: ۲۱). بنابراین، تمامی خیر به دست اوست و بقیه واسطه خیر هستند. خداوند به نیازهای آدمی آگاه است و اسبابی را در جهان برای تأمین این نیازها قرار داده است. برای نمونه، خداوند نظامی قرار داد که آب مورد نیاز انسان تهیه شود. نور خورشید، آب دریاها را گرم و بخار می‌کند. باد بخار آب را جمع و متراکم می‌کند و در شرایط خاصی به صورت باران بر سرزمین‌های تشنه می‌بارد. این آب از چشمه‌ها جاری می‌شود و رودخانه‌ها را پر آب می‌کند و آدمی از این آب بهره می‌گیرد (اعراف: ۵۷). خداوند متعال این آب را ملائم طبع انسان آفرید تا از نوشیدن آن لذت ببرد و نیاز بدنش برطرف شود. اگر خداوند متعال آب را نمی‌آفرید و تمامی دریاها پر از جیوه یا مملو از نفت بود، انسان چگونه آب را به دست می‌آورد؟ خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «آیا آبی را که می‌نوشید، دیده‌اید؟ آیا شما آن را از ابرهای باران‌زا فرود آوردید یا ما فرو فرستنده‌ایم؟ اگر بخواهیم آن را تلخ می‌گردانیم، پس چرا سپاس نمی‌گزارید؟» (واقعه: ۶۸-۷۰).

خداوند نظام‌ها و اسبابی را در هستی قرار داده، تا غذای مورد نیاز انسان تأمین شود، آدمی تنها این نظام‌ها را کشف می‌کند و به کار می‌بندد. برای نمونه، کشاورز و باغبان می‌یابند که با چه شرایطی محصول بهتری به دست می‌آورند. اما خداوند که این نظام را به گونه‌ای آفریده که دانه گندم با استفاده از خاک و آب و هوا و نور خورشید به خوشه گندم تبدیل شود (انعام: ۱۴۱-۱۴۲). خداوند به آدمی عقل و نیرویی داده که این اسباب را به کار گیرد و از آنها بهره‌مند شود. عقل و نیروی کشاورز را خدا به او عطا کرده است تا بتواند چند هکتار زمین را گندم بکارد و محصول برداشت کند. این یادآوری‌ها موجب می‌شود فرد از یک سو، فقر وجودی تمامی هستی و از سوی دیگر، توانایی بی‌نهایت خداوند را باور کند و چنین نگرشی زمینه‌ساز توکل حقیقی به خدا و انقطاع به سوی او است و خداوند وعده داده است که برکات خود را به سوی فرد نازل کند (طلاق: ۲).



#### ۴. به‌کارگیری رویکرد هیجان‌مدار معنوی

رویکرد هیجان‌مدار معنوی، آمیزه‌ای از صبر و تسلیم و رضا و دعا و نگرش‌های مثبت معنوی است. اگر حل مشکل اقتصادی با رویکرد مسئله‌مدار معنوی ممکن نبود، آن‌گاه رویکرد هیجان‌مدار معنوی به کار می‌رود؛ یعنی فرد مشکل مالی را فرصتی برای تقرب جستن به خداوند متعال مفهوم‌سازی کند و ارزیابی مثبت ثانویه معنوی داشته باشد.

**صبر و تسلیم و رضا:** یکی از کارهایی که تحمل تنگدستی را برای انسان آسان می‌کند، توجه به پاداش صابران است (رعد: ۲۴). خداوند متعال به کسانی که در این جهان در برابر مشکلات و تنگناها صبر کنند و از مسیر حق خارج نگردند، پاداش‌هایی در نظر گرفته است که آگاهی از آنها تحمل مشکلات را برای انسان آسان می‌کند. قرآن کریم درباره صابران می‌فرماید: «و به صابران مژده ده، کسانی که چون مصیبتی به آنان برسد، می‌گویند: «ما از آن خدا هستیم، و به سوی او باز می‌گردیم»، درودها و رحمتی از پروردگارش بر آنان باد و ایشان همان راه یافتگانند» (بقره: ۱۵۵-۱۵۷). امام باقر علیه السلام در روایتی فرمودند: «بهشت در ناگواری‌ها و صبر پیچیده شده است، پس هر کس در دنیا بر ناگواری‌ها صبر کند، داخل بهشت می‌شود» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۸، ص ۷۲، ح ۴). صبر زمانی است که فرد ناراحتی دارد، اما به خاطر خداوند ناگواری را تحمل می‌کند، اما در عرفان اسلامی مراتب بالاتری همچون تسلیم و رضا تبیین شده است (مصباح یزدی، ۱۳۸۶، ص ۲۱۴). «تسلیم» هنگامی است که فرد تسلیم خواست خداست و «رضا» هنگامی است که فرد به خواست خدا رضایت کامل دارد (فجر: ۲۸). مشکلات مالی، بستر مناسبی برای رشد معنوی و دستیابی به مراتب بالاتر ایمان است (کلینی، ۱۴۰۳ق، باب شدت ابتلاء مؤمن).

**دعا:** دعا علاوه بر آرامش روانی، تأثیر حقیقی و تکوینی در افزایش روزی دارد. از آنجاکه نحوه تأثیر دعا، ماورای مادی است و استجاب دعا به دست خداوند است، دعا در مؤلفه هیجان‌مدار مدل، طبقه بندی شد. تأثیر دعا در افزایش روزی به حدی است که پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله فرمودند: «چیزی جز دعا روزی را زیاد نمی‌کند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۳۱۷). همچنین امام صادق علیه السلام فرمودند: «هر که از فضل خدا تمنا نکند، فقیر شود» (همان، ۳۱۶). معصومین علیهم السلام علاوه بر توصیه کلی به دعا، دعا‌های خاصی برای افزایش روزی آموخته‌اند که به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود. امام صادق علیه السلام در تفسیر «رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَ قِنَا عَذَابَ النَّارِ» فرمودند: «مقصود از حسنه در دنیا، خشنودی خداوند در بهشت و توسعه در روزی و معیشت زندگی و خوش اخلاقی در دنیاست» (همان، ۹۲، ص ۳۴۸).

اسماعیل بن عبدالخالق می‌گوید: «مردی از اصحاب پیغمبر صلی الله علیه و آله، مدتی به خدمت آن نیامد، هنگامی که خدمتش رسید، رسول خدا صلی الله علیه و آله به او فرمود: «چه چیز تو را از ما دور کرده بود؟، او عرض کرد: «بیماری و نداری»، پیامبر خدا صلی الله علیه و آله به او فرمود: «آیا دعایی به تو نیاموزم که خداوند از تو بیماری

و نداری را دور سازد؟» او عرض کرد: «البتة، یا رسول الله»، پیامبر ﷺ فرمود: بگو: «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ، تَوَكَّلْتُ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا وَلَا يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَا يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذَّلِّ وَ كَيْزُهُ تَكْبِيرًا»، اسماعیل بن عبد الخالق گوید: پس طولی نکشید که آن صحابی، نزد پیغمبر ﷺ بازگشت و عرض کرد: ای رسول خدا، خداوند بیماری و فقر مرا بر طرف کرد» (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۵۵۱، ح ۳).

معاویه بن عمار می گوید: از حضرت صادق ﷺ خواستم که دعایی برای روزی به من بیاموزد. امام عیسیٰ (ع) دعایی به من آموخت که من بهتر از آن برای جلب روزی ندیدم، فرمود: بگو: «اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي مِنْ فَضْلِكَ الْوَاسِعِ الْحَلَالِ الطَّيِّبِ رِزْقًا وَاسِعًا حَلَالًا طَيِّبًا بَلَاغًا لِلدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ صَبًا هَيِّنًا مَرِيئًا مِنْ غَيْرِ كَيْدٍ وَلَا مَنٍّ مِنْ أَحَدٍ خَلَقْتَكَ إِلَّا سَعَةً مِنْ فَضْلِكَ الْوَاسِعِ فَاتَّك فُلْتُمْ وَ سَأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ فَمِنْ فَضْلِكَ أَسْأَلُ وَ مِنْ عَطِيَّتِكَ أَسْأَلُ وَ مِنْ يَدِكَ الْمَلَأَى أَسْأَلُ» (همان، ص ۵۵۰، ح ۱).

امام باقر ﷺ فرمودند: مردی خدمت رسول خدا ﷺ رسید و عرض کرد: ای رسول خدا، من مردی عیالوار و قرض دارم، و حالم سخت شده، پس دعایی به من بیاموز که با آن به درگاه خدای عزوجل دعا کنم تا به من روزی دهد که با آن قرضم را ادا کنم و بر هزینه های خانواده ام کمک جویم، پس رسول خدا ﷺ فرمود: ای بنده خدا، وضوی خوب و کاملی بساز، و سپس دو رکعت نماز بگذار و رکوع و سجودش را به نیکویی بجای آر، سپس بگو: «يَا مَاجِدُ يَا وَاحِدُ يَا كَرِيمُ يَا دَائِمُ، اَتَّوَجَّهُ إِلَيْكَ بِمُحَمَّدٍ نَبِيِّكَ نَبِيِّ الرَّحْمَةِ ﷺ، يَا مُحَمَّدُ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنِّي أَتَّوَجَّهُ بِكَ إِلَى اللَّهِ رَبِّكَ وَ رَبِّي وَ رَبِّ كُلِّ شَيْءٍ، أَنْ تُصَلِّيَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ، وَ أَسْأَلُكَ تَفْحَةً كَرِيمَةً مِنْ تَفْحَاتِكَ وَ فَتْحًا يَسِيرًا وَ رِزْقًا وَاسِعًا، اللَّهُمَّ بِهِ شَعْنِي وَ أَقْضِي بِهِ ذَنْبِي وَ اسْتَعِينْ بِهِ عَلَيَّ عِيَالِي» (همان، ص ۵۵۲، ح ۶).

حضرت صادق عیسیٰ (ع) فرمودند: رسول خدا ﷺ این دعا را آموخت: «يَا رَازِقَ الْمُقْلِينَ، يَا رَاحِمَ الْمَسَاكِينِ، يَا وَلِيَّ الْمُؤْمِنِينَ، يَا ذَا الْقُوَّةِ الْمَتِينِ، صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ وَ ارْزُقْنِي وَ عَافِنِي وَ اكْفِنِي مَا أَهْمَنِي» (همان، ص ۵۵۲، ح ۷). همچنین، امام صادق عیسیٰ (ع) فرمودند: بگو: اللَّهُمَّ أَوْسِعْ عَلَيَّ فِي رِزْقِي وَ اْمُدِّدْ لِي فِي عُمْرِي وَ اجْعَلْ لِي مِمَّنْ يَنْتَصِرُ بِهِ لِذِينِكَ وَلَا تَسْتَبْدِلْ بِي غَيْرِي» (همان، ص ۵۵۳، ح ۱۰). امام کاظم عیسیٰ (ع) فرمودند: «يَا اللَّهُ يَا اللَّهُ يَا اللَّهُ، أَسْأَلُكَ بِحَقِّ مَنْ حَقَّهُ عَلَيْكَ عَظِيمٍ، أَنْ تُصَلِّيَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ، وَأَنْ تَرْزُقْنِي الْعَمَلَ بِمَا عَلَّمْتَنِي مِنْ مَعْرِفَةِ حَقِّكَ وَأَنْ تَبْسُطَ عَلَيَّ مَا حَظَرْتَ مِنْ رِزْقِكَ» (همان). از جمله نگرش های مثبت معنوی، می توان ارزیابی مثبت ثانویه معنوی، توسعه معنای رزق، مصلحت و حکمت خدا، امید به خدا، موقتی دانستن مشکلات، مقایسه نزولی، توجه به سختی های امانان معصوم ﷺ، گذرگاه بودن دنیا، توجه به بی ارزش بودن دنیا، توجه به دلجویی خداوند از فقیران در قیامت را نام برد.

**ارزیابی مثبت ثانویه معنوی:** فرد هنگامی که با مشکلات مالی مواجه می شود، در ارزیابی اولیه، آن را آسیبی به رفاه و شخصیت خود ارزیابی می کند، اما در ارزیابی مثبت ثانویه آن را فرصتی برای

رشد، مفهوم‌سازی می‌کند. در ارزیابی مثبت ثانویه معنوی، آن را فرصتی برای رشد معنوی و تقرب جستن به خدا، مفهوم‌سازی می‌کند. بر اساس آموزه‌های اسلامی، مشکلات سبب کفاره گناهان، فرصتی برای رشد معنوی و نشانه عنایت و توجه ویژه خداوند است (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۶۴، ص ۱۹۶؛ مازندرانی، ۱۳۸۲ق، شروح مرتبط با احادیث باب شدت ابتلاء مؤمن).

گاهی مشکلات مالی برای ارتقاء رتبه فرد مؤمن است، فرصتی است که او با صبر بر سختی‌ها به خداوند متعال تقرب جوید. مرحوم کلینی در کافی، یک باب (باب شدت ابتلاء مؤمن) را به سختی مشکلاتی که خداوند متعال در زندگی مؤمنین ایجاد می‌کند، اختصاص داده است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «پاداش بزرگ برای سختی بزرگ است و خداوند متعال قومی را دوست نداشت، مگر اینکه ایشان را به سختی دچار کرد» (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۲۵۳). امام باقر علیه السلام فرمودند: «در میان مردم بلای پیغمبران از همه بیشتر است، سپس اوصیاء و جانشینان ایشان و بعد از آنها بهترین از مردم به ترتیب» (همان). امام صادق علیه السلام فرمودند: «خدای عزوجل را در روی زمین بندگان پاک خالصی است، بندگان که هیچ نعمتی (از نعمت‌های مادی) بر زمین فرو نیآورد، جز آنکه از آنها به سوی دیگران بگرداند، و هیچ بلایی فرو نیآورد، جز آنکه بهره آنها گرداند» (همان). آنکه در این باب مقرب‌تر است، جام بلا بیشترش می‌دهند. خداوند متعال پس از یادآوری سختی‌هایی که در زندگی حضرت موسی علیه السلام بوده است، به حضرت موسی علیه السلام می‌فرماید: «تو را برای خودم انتخاب کردم و پرورش دادم» (طه: ۴۱). در سوره حمد آمده است: «خدایا مرا به راه مستقیم هدایت فرما، راه کسانی که به آنها نعمت دادی، ...». آیا مراد از نعمت، ثروت قارون و قدرت فرعون و هوش هامان است یا مقصود نعمت هدایت و رشد معنوی و تقرب به خداست؟

در انگیزش اخلاقی دو رویکرد اخلاق مراقبت‌محور و اخلاق عدالت‌محور، وجود دارد. «اخلاق مراقبت‌محور»، در انگیزش افراد عاطفی مؤثرتر است و احساسات درگیر در مسئله اخلاقی موجب انگیزش آنان می‌شود. «اخلاق عدالت‌محور» برای افراد شناختی مناسب‌تر است و پیامدهای مثبت مسئله اخلاقی موجب انگیزش آنان می‌شود (عباس‌زاده و خسروی، ۱۳۹۴). بنابراین، در تقویت نگرش‌های مثبت معنوی باید به تناسب آموزه‌ها با تیپ شخصیتی فرد، توجه شود.

**توسعه معنای رزق:** رزق و روزی تنها مادی نیست، رزق معنوی مهم‌تر از رزق مادی است. «رزق»، به معنای در اختیار نهادن همیشگی نیازهایی است که موجود زنده برای رسیدن به کمال، به آن نیاز دارد (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۱۱۵). خداوند متعال رزاق است و به لحاظ معنوی و علمی و مادی، انسان مؤمن را روزی می‌دهد. دنیا، فرصت رشد معنوی است، در قرآن از این فرصت، به امتحان تعبیر شده است (عنکبوت: ۲؛ تغابن: ۱۵). در واقع مشکلات اقتصادی فرصتی برای رشد معنوی و تقرب جستن به سوی خداست و گاهی رشد معنوی در بستر مشکلات مالی به شکل مطلوب‌تری رخ می‌دهد (بقره: ۲۱۴).

**مصلحت و حکمت خدا:** گاهی مشکلات مالی، به خاطر مصلحت و حکمت مهم تری است. برخی از انسان‌ها ظرفیت توانگری ندارند، در رفاه گرفتار طغیان و سرکشی می‌گردند. برخی دیگر، تحمل فقر را ندارند و در تنگدستی به انحراف کشیده می‌شوند. خداوند می‌داند که برای هر انسانی کدام شرایط بهتر است و بر اساس حکمت خود، همان را برایش مُقدر می‌نماید. خداوند متعال می‌فرماید: «به یقین، پروردگارت روزی را برای هر کس بخواهد، گشاده یا تنگ می‌دارد. او نسبت به بندگانش، آگاه و بیناست» (اسراء: ۳۰). خداوند برای هر انسان بهترین شرایطی که او را به خدا نزدیک می‌کند، آماده می‌کند تا آدمی از فرصت زندگی در دنیا بهره‌مند شود، تکامل یابد و بتواند در بهشت از جلوه‌های رحمت خدا بهره‌مند شود. در شب معراج خداوند متعال به پیامبر اکرم ﷺ فرمود: «برخی از بندگان مؤمن مرا، فقط توانگری اصلاح می‌کند و اگر او را به غیر آن بازگردانم، هلاک می‌شود و برخی از بندگان مؤمن مرا، تنها فقر اصلاح می‌کند و اگر او را به غیر آن بازگردانم، هلاک می‌گردد» (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۵۲).

**امید به یاری خدا:** امام صادق فرموده‌اند: «خداوند از زاق مؤمنان را از راهی که گمان نمی‌کنند، قرار داد؛ زیرا هنگامی که بنده راه روزی خود را نداند، زیاد دعا می‌کند» (همان، ج ۵، ص ۸، ح ۴). خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «آیا ندیدند که خداوند روزی را برای هر کس بخواهد گسترده یا تنگ می‌سازد؟! در این نشانه‌هایی است برای گروهی که ایمان می‌آورند» (روم: ۳۷). می‌توان گفت: در آموزه‌های اسلامی، امید به خدا دو پیامد دارد: از یک سو، موجب یاری خدا و حل مشکل مالی می‌شود و از سوی دیگر، موجب تاب‌آوری و تحمل مشکل می‌شود. بنابراین، به عنوان ریزمؤلفه در دو مؤلفه مدل، آمده است.

**موقتی دانستن مشکلات:** از امام صادق ع روایت شده است: «خداوند عزوجل به گروهی نعمت داد و آنان شکرگزاری نکردند، پس آن نعمت و بال آنان شد و گروهی را به مصائب گرفتار کرد و آنان صبر کردند، پس برایشان به نعمت تبدیل شد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۸، ص ۸۱، ح ۱۸).

**مقایسه نزولی:** مقایسه نزولی، به معنای مقایسه وضع خود با وضع کسانی که در شرایط بدتری بسر می‌برند، است (پسندیده، ۱۳۸۹، ص ۶۷). انسان مؤمن در امور مادی به افراد ضعیف‌تر از خود می‌نگرد و در امور معنوی به افراد بالاتر از خود توجه می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۶، ص ۳۹۸، ح ۸۷). امروزه تسهیل ارتباطات موجب شده است که افراد خواسته‌های بیشتری داشته باشند، فردی که در یک روستا در یک کشور فقیر زندگی می‌کند، بهترین امکاناتی که یک فرد ثروتمند در یک کشور ثروتمند داراست را آرزو کند و از شرایط زندگی خویش راضی نباشد و مدام به فکر کمبودهای خود باشد، رضایتمندی او را کاهش می‌دهد. در مقابل، توجه به افرادی که دچار مشکلات بیشتری هستند، آدمی را به یاد نعمت‌هایش می‌اندازد و رضایتمندی و شکرگزاری را در او تقویت می‌کند و در نتیجه، موجب آرامش و نشاط و افزایش نعمت در دنیا و پاداش در آخرت می‌شود. قرآن کریم

می‌فرماید: «دیدگان را به آنچه گروهی از ایشان را بهره‌مند کردیم ندوز که آن شکوفه زندگی دنیاست تا ایشان را در آن بیازماییم، و روزی پروردگارت بهتر و پایدارتر است» (طه: ۱۳۱).

**توجه به سختی‌های امامان معصوم** علیهم‌السلام: یکی دیگر از اموری که تحمل مشکلات را برای آدمی آسان می‌کند، توجه به زندگی پیشوایان معصوم علیهم‌السلام و الگو و سرمشق قراردادن زندگی آنان است. پیامبران و امامان علیهم‌السلام بهترین بندگان نزد خدا هستند و با این حال، آنان در این دنیا در سخت‌ترین شرایط زندگی می‌کردند. این امر دلیل بر بی‌ارزش بودن دنیاست و تحمل سختی‌ها را برای آدمی آسان می‌کند. از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم سؤال شد: «گفتاری کدام گروه از مردم بیشتر است؟ آن حضرت در پاسخ فرمودند: پیامبران، سپس صالحان و پس از آنان به ترتیب انسان‌های برتر» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۶، ص ۳۹۸، ح ۸۷).

**گذرگاه بودن دنیا:** نوع نگرش فرد به این جهان تأثیر فراوانی در تحمل کمبودها و مشکلات آن دارد. اگر فرد بر این باور باشد که دنیا همانند استراحتگاه میان راه است تا از آن عبور کند و به منزلگاه اصلی و همیشگی برسد، تحمل کمبودها و مشکلات برایش بسیار آسان می‌گردد. امام باقر علیه‌السلام فرمودند: «دنیا همانند پلی است که آدمی را به آخرت می‌رساند» (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۱۳۵). امام کاظم علیه‌السلام به هشام می‌فرماید: «ای هشام! بر انجام اطاعت خدا و ترک گناهان صبر کن؛ زیرا دنیا ساعتی بیش نیست» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۵۲). اگر انسان دنیا را محل آسایش، رفاه و خوشی بداند، کوچک‌ترین مشکل می‌تواند او را از پای درآورد، ولی اگر دنیا را محل ساخته شدن و رشد معنوی بداند، حتی مشکلات بزرگ او را به ستوه در نمی‌آورد. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «آیا مردم پنداشتند که تا گفتند ایمان آوردیم، رها می‌شوند و مورد آزمایش قرار نمی‌گیرند؟ و به یقین، کسانی را که پیش از اینان بودند آزمودیم، تا خدا راستگویان و دروغگویان را آشکار کند» (عنکبوت: ۲ و ۳).

**توجه به بی‌ارزش بودن دنیا:** میزان اندوه آدمی به خاطر از دست دادن چیزی یا دست نیافتن به آن، به میزان ارزشمند بودن آن چیز نزد او بستگی دارد و به هر میزان چیز از دست رفته در نظر انسان با ارزش‌تر باشد، اندوه وی به خاطر از دست دادن آن بیشتر است (پسندیده، ۱۳۸۹، ص ۸۷). هر چه دنیا در نظر انسان بی‌ارزش‌تر باشد، تحمل سختی‌ها برایش آسان‌تر می‌گردد. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: «سوگند به خدایی که جانم در اختیار اوست، دنیا نزد خداوند بی‌ارزش‌تر از این بزغاله نزد صاحبش است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۰، ص ۵۵، ح ۲۷). از منظر اسلام، دنیا ارزش ذاتی ندارد، بلکه در صورتی ارزشمند است که آدمی را به خوشبختی و سعادت برساند و این نیز در همه شرایط ممکن است.

**توجه به دلجویی خداوند از فقیران در قیامت:** امام صادق علیه‌السلام فرمودند: «همانا خداوند از بنده مؤمن نیازمند خود در دنیا عذرخواهی می‌کند، همان‌گونه که برادر از برادر خود عذرخواهی می‌کند و

می‌فرماید: به عزت و جلال خودم سوگند که من به خاطر بی‌ارزش بودن تو نزد خودم تو را در دنیا نیازمند نکردم، پس این پرده را کنار بزن و به آنچه من در عوض دنیا به تو داده‌ام، بنگر، آن‌گاه بنده پرده را کنار می‌زند و می‌گوید: با آنچه به من عوض دادی، آنچه که مرا از آن محروم کردی، به من زیان نزد) (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۹، ص ۲۵). همچنین فرمود: «در روز قیامت منادی به دستور خداوند ندا می‌دهد: فقرا کجایند؟ در این هنگام گروهی از مردم به پا می‌خیزند و به آنها دستور داده می‌شود به بهشت بروند. وقتی به در بهشت می‌رسند، نگهبانان بهشت به آنها می‌گویند، پیش از حساب می‌خواهید وارد بهشت شوید؟ آنها پاسخ می‌دهند که چیزی به ما ندادید، تا به حساب آن رسیدگی کنید. در این هنگام خداوند می‌فرماید: بندگان من راست می‌گویند. من به خاطر بی‌ارزش بودن شما فقیرتان نکردم، بلکه آن را برای چنین روزی برایتان ذخیره کردم» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۹، ص ۴۲، ح ۴۷).

### بحث و نتیجه‌گیری

همان‌گونه که سستی و تنبلی در دین اسلام نکوهیده است، حرص و زیاده‌روی در کسب روزی و رعایت نکردن حدود شرعی و انصاف در کسب و کار نیز مذموم است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «تلاش تو برای تأمین معاش، باید بیش از مرد سست عمل و کمتر از مرد حریص باشد. مرد حریصی که به دنیای خویش دلگرم و مسرور است، بلکه بایستی در جایگاه مرد منصف و با عفتی باشی که شأن خود را بالاتر از مرد سست می‌داند و برای به دست آوردن روزی حلال به قدر کفاف تلاش کنی. کسانی که مال به آنان داده شد و شکر نکردند، مالی ندارند» (کلینی، ۱۴۰۳ق، ج ۵، ص ۸۱). بنابراین، یکی از دستورات بسیار مهم خداوند متعال رعایت اعتدال در کار و تلاش و دوری از افراط و تفریط است. برخی با تمسک به آیات و روایات می‌گویند: خداوند متعال روزی می‌دهد و تنبلی و سستی می‌کنند و گاهی سربار جامعه می‌شوند. برخی با تمسک به آیات و روایاتی که در مدح تلاش برای کسب روزی حلال آمده، حرص و تلاش شبانه‌روزی برای به دست آوردن مال دنیا را سرلوحه زندگی خویش قرار داده‌اند. در حالی که اسلام‌شناس با جمع بین آیات و روایات یک نگاه جامع و به دور از یکجانبه‌نگری دارد. این پژوهش، در تدوین مدل مواجهه با مشکلات مالی، به دنبال ارائه یک مدل جامع است. بر اساس آموزه‌های اسلامی، روزی هر انسانی مُقدر و اندازه‌گیری شده است؛ یعنی روزی هر فردی حدود معینی دارد که حد پایین و بالای آن نزد خداوند آشکار است و روزی آن فرد از آن حد پایین، کمتر و یا از آن حد بالا، بیشتر نمی‌شود. البته بین این دو حد چه مقدار روزی قضا شود و به فرد برسد، بستگی به عوامل گوناگونی دارد که یکی از آنها کار و تلاش است و همچنین، امور دیگری که در مدل مواجهه با مشکلات اقتصادی مطرح شد، در افزایش روزی مؤثر است. در حالی که در سبک زندگی غربی، مشکلات شدید مالی، موجب احساس ناتوانی و بی‌ارزشی می‌شود،



در سبک زندگی اسلامی توجه به خدا (عبادت) (ذاریات: ۵۶) و تلاش در راه خدا (بندگی) (نجم: ۳۹) که موجب رشد معنوی و تقرب به خداست را هدف اصلی زندگی در دنیا معرفی می‌کند. از این رو، توجه به آموزه‌های اسلامی و تقویت نگرش‌های مثبت معنوی همچون ارزیابی مثبت ثانویه معنوی، توسعه معنای رزق، مصلحت و حکمت خدا، امید به خدا، موقتی دانستن مشکلات، مقایسه نزولی، توجه به سختی‌های امامان معصوم علیهم‌السلام، گذرگاه بودن دنیا، توجه به بی‌ارزش بودن دنیا، توجه به دلجویی خداوند از فقیران در قیامت، موجب احساس ارزشمندی و توانمندی می‌شود.

### منابع

#### قرآن کریم

نهج البلاغه (۱۴۱۴ق)، ترجمه محمد دشتی، قم: هجرت.  
 ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق) (۱۳۹۸ق)، التوحید، قم: جامعه مدرسین.  
 \_\_\_\_\_ (۱۴۱۳ق)، من لا یحضره الفقیه، ج دوم، قم: جامعه مدرسین.  
 ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۶۳ق)، تحف العقول، ج دوم، قم: جامعه مدرسین.  
 انصاری، مرتضی (۱۳۷۸)، المکاسب، قم: مجمع الفکر الاسلامی.  
 پسندیده، عباس (۱۳۸۹)، رضایت از زندگی، قم: دارالحدیث.  
 حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.  
 سیف‌لو، سجاد (۱۳۹۳)، «اقتصاد مقاومتی راهبرد دفاع غیرعوامل اقتصادی»، سیاست دفاعی، ش ۸۷، ص ۵۳-۸۸.

طباطبائی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، ج پنجم، قم: جامعه مدرسین.  
 طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، ج سوم، تهران: ناصر خسرو.  
 قنبریان، علی و حاتمی، وحید (۱۳۹۵)، الگوی مصرف در سبک زندگی اسلامی، تارنمای پژوهشکده باقرالعلوم علیهم‌السلام، <http://pmbo.ir>.  
 کاظمی، مهدی؛ منصورزاده، فاطمه و نظریان، محمدرضا (۱۳۹۳)، «تدبیر معیشت و اصلاح الگوی مصرف الزامی در زندگی به سبک اسلامی»، همایش ملی اقتصاد دانش بنیان معبر اقتصاد مقاومتی، تهران: مؤسسه سفیران فرهنگی مبین.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۳ق)، الکافی، ج چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.  
 مازندرانی، محمد صالح بن احمد (۱۳۸۲ق)، شرح الکافی، تهران: المکتبه الاسلامیه.  
 مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار، ج چهارم، بیروت: دار الإحیاء التراث العربی.  
 \_\_\_\_\_ (۱۴۰۴ق)، مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، ج دوم، تهران: المکتبه الاسلامیه.  
 \_\_\_\_\_ (۱۳۸۶)، در جست‌وجوی عرفان اسلامی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام

مصطفوی، حسن (۱۳۶۸)، التحقيق في كلمات القرآن الكريم، تهران: وزارت فرهنگ و انتشارات اسلامی.  
نرم افزارهای جامع الاحادیث و جامع التفاسیر از مرکز تحقیقات رایانه‌ای نور.  
نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی